

Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen

Bulletin 2017, no. 1

Voorwoord van de redactie

Geachte vrienden van de Lutherse Kerk!

U hebt gemerkt, hopen wij, dat dit Bulletin wat aan de late kant bij u is aangekomen. Daarvoor bieden we onze excuses aan, en daarvoor voeren we verder aan dat de werkzaamheden rondom de (her)bouw van het Schnitger-orgel een vertragend effect op deze uitgave hebben gehad. Wel kunt U nu foto's zien van de bouw en informatie verkrijgen over de feestelijkheden ter viering van de ingebruikname van het Edskes-Schnitger instrument.

In het blad blikken we ook kort terug op het Brandenburgs buffet van januari, dat ook dit jaar weer een feestelijke aangelegenheid was. Onze penningmeester, die een druk bestaan leidt als student theologie en bedrijfskunde, moet zijn werk voor de Stichting neerleggen. Gelukkig heeft hij zijn afscheidswoord een wervend karakter gegeven, en hij stelt duidelijk vast: de baten van het ambt zijn groter dan de inspanningen. Die inspanningen waren er wel zijnerzijds. Hij heeft een gezonde stichting achtergelaten, en het bestuur ziet hem node gaan.

Op de eerste pinksterdag trad een nieuwe predikant van de Lutherse gemeente aan, mevrouw Maren Overbosch-Mielke. Zij gaf kort na haar overkomst naar Groningen een interview aan de redactie. Een belangrijke bijdrage is een voorproefje op het boekwerk dat Victor Timmer het afgelopen jaar schreef over het verloren gegane orgel en nu straks het nieuwe 'Schnitger-orgel'. U vindt het als laatste bijdrage in de Bulletin. Nog steeds is er een substantieel tekort, giften en of adopties zijn daarom nog steeds heel welkom! Zie daarvoor ook www.schnitgerorgel2017.nl.

Vergeet daarnaast ook het programma van het Schnitgerfestival 2017 niet. Dit festival vindt plaats van 31 oktober t/m 5 november, en zal voor een belangrijk deel plaats hebben in onze Lutherse kerk. De ingebruikname van het nieuwe orgel door de burgemeester van Groningen, bespelingen, cantates, gastdirigenten, promenadeconcerten, U zult verrast zijn over het grote aanbod, en zelfs niet al die heerlijke gebeurtenissen kunnen genieten. In bijgevoegde flyer vindt u het programma.

We hopen dat u wel van dit nummer van het Bulletin zult genieten, en we danken u heel hartelijk dat u ook in dit belangrijke jaar voor de Lutherse kerk steun hebt verleend.

Met een hartelijke groet namens de redactie,

Ite Wierenga

Brandenburgs buffet, lezing en concert op 21 januari 2017

Het jaarlijkse, nu al bijna traditionele Brandenburgs buffet zorgde er weer voor dat velen die de Lutherse kerk in Groningen een warm hart toedragen op 21 januari naar de Lutherzaal kwamen. Zoals de uitnodiging ook weergaf: "Het Brandenburgs Buffet is een jaarlijkse bijeenkomst aan het begin van het nieuwe jaar waarvoor alle bij de Lutherse kerk betrokken organisaties hun leden uitnodigen. Het buffet wordt gewoontegetrouw met muziek en een lezing omlijst." Dus een uitstekende gelegenheid om donateurs en bestuursleden van de verschillende stichtingen elkaar op een informele manier samen te brengen. De opkomst was iets lager dan vorig jaar, maar de aanwezigen hadden een feestelijke en onderhoudende maaltijd.

Gastspreekster was de emeritus lutherse predikant en lieddichter Hans Mudde (Rijswijk) die bevlogen sprak over "Maarten Luther als musicus en Johann Sebastian Bach als theoloog. Op deze avond wisselden ze even stuivertje," zo zei Mudde. Door tijdsgebrek kwam Luther duidelijk meer aan bod dan Bach. De voor de lezing ingeruimde 40 minuten bleken beslist onvoldoende. Bach heeft veel van Luthers liederen

gebruikt in zijn orgel- en cantatewerk. Een volgende muzikale lezing kan naadloos met bestaande Cd's worden begeleid.

Het Luthers-Bach Ensemble met Myriam Arbouz (sopraan) & Jonathon Adams (bas) speelden - naast andere heerlijke muzieken - cantate BWV 32 'Liebster Jesu, mein Verlangen' van Johann Sebastian Bach. Een werkelijk vorstelijk concert. Hebt U deze avond gemist of er zó van genoten dat U dit concert nog een keer wilt meemaken en afspelen voor Uw familie, dan hebben wij goed nieuws voor U. Er is een verrassings-DVD gemaakt, die U thuisgestuurd krijgt door overmaken van €11 naar de rekening van de Stichting Vrienden van de Lutherse Kerk (SVLK): NL18 INGB 0002808331. Stuur u dan ook een korte e-mail naar info@lutherbach.nl. En nu hopelijk: tot volgend jaar!

Kaarlo Schepel

Bijdragen voor het nieuwe orgel

We vragen nog een keer Uw aandacht voor het gereconstrueerde Arp Schnitger orgel dat in oktober ingewijd wordt. Alle details vindt U op <http://www.schnitgerorgel2017.nl>, en ook <http://www.schnitgerorgel2017.nl/nl/nieuws> - vooral over het festival in oktober. Indirect steunt U dit project ook door deel te nemen aan de Lutherreis die vanuit Groningen en Apeldoorn vertrekt en plaats vindt van 11 tot en met 16 september. Alle baten van deze benefietreis komen ten goede aan het orgel. Meer informatie op www.lutherbach.nl en Luther Bach Reizen (incl. een DVD van 5 minuten). Boekt U, dan krijgt U de concert-DVD gratis thuisgestuurd. Van harte aanbevolen.

Vacature penningmeester

De Stichting Vrienden van de Lutherse Kerk Groningen (SVLK) ondersteunt de instandhouding van de gebouwen van de Evangelisch-Lutherse Gemeente in Groningen (www.elgg.nl). De Lutherse Gemeente is al ruim 320 jaar actief in de stad Groningen. Met onze activiteiten in 2016 en 2017 werven wij fondsen voor de herbouw of reconstructie van het historische Arp Schnitgerorgel.

Zie voor meer informatie op de website www.svlk.nl of www.schnitgerorgel2017.nl. Tot op heden ben ik de penningmeester van dit heerlijke gezelschap. Maar ik moet helaas aftreden, en daarom het volgende:

Ik zoek een vervanger voor mijn functie die

- de begroting en resultatenrekening op maakt;
- minstens 1 vergadering in het jaar bijwoont;
- de betalingen van artiesten via www.artiestenverloningen.nl regelt;
- indien mogelijk, helpt bij de drie 3-4 concerten die per jaar door de SVLK worden georganiseerd. Taak van de penningmeester is dan om bij de ingang de betalingen in ontvangst te nemen.

Als penningmeester

- raak je betrokken bij één van de culturele broedplaatsen van de stad;
- krijg je toegang tot gratis klassieke concerten;
- help je bij het in stand houden van een mooie kerk in hartje stad.

De fondsen, waar de stichting voor een groot gedeelte van afhankelijk is, hoeven niet door de penningmeester geworven worden. Hiervoor zijn andere mensen actief. Het betreft dus vooral het bijhouden van de baten en lasten, het in het oog houden van de liquiditeit en het bijhouden van de kas.

Meldt u toch vooral als u deze klussen en verdiensten graag tot de uwe maakt!

Hartelijke groet,

Gert de Kok
penningmeester SVLK

(Contact - Gert de Kok (06 39244236) of gertdekok@home.nl)

Gesprek met ds Maren Overbosch-Mielke

In de Lutherse kerk vond op 4 juni een opmerkelijke kerkdienst plaats: mevrouw Maren Overbosch-Mielke trad aan als nieuwe predikant van de Evangelisch Lutherse gemeente in Groningen. Het was heel vol in de kerk aan de Haddingestraat. Rond de kas van het nog af te bouwen Schnitgerorgel waren koor en orkest geposteerd, de noord galerij was vol, en aan het begin van de dienst kwam een stoet mannen en vrouwen binnen in diverse, soms bonte liturgische gewaden. Lutheranen, doopsgezinden, rooms-katholieken, remonstranten en vertegenwoordigers van de PKN waren betrokken bij de inzegening van de nieuwe predikant. Enkele dagen nadien kon ik een vraagsprek hebben met mevrouw Overbosch.

Hoe hebt u die dienst op de eerste pinksterdag ervaren? Het was een mooie gebeurtenis, misschien voor sommigen wat lang, maar ik denk dat de spanningsboog die de lutherse liturgie aan de kerkdienst geeft ervoor zorgde dat het een goed en feestelijk geheel was.

Ik denk dat het vele hoorders trof dat u zowel de Eeuwige met 'jij' aansprak, en ook bij de communie de avondmaalgangers tutoyeerde. Welke overwegingen spelen daarin bij u? Het was niet bedoeld als een beginselverklaring, want ik spreek ook tot God met het voornaamwoord 'U'. Maar wel geloof ik dat beide aspecten, verhevenheid én nabijheid van God voelbaar en hoorbaar moeten zijn, en dan brengt een 'jij' die nabijheid en intimiteit bij de hoorder. Het is altijd weer spannend om die meervormigheid van God present te stellen. Soms betekent dat dat we verrast worden door een nieuwe invalshoek. De kerk staat voor een haast onmogelijke klus: je steeds weer verhouden tot iets wat ten diepste ongrijpbaar is. Maar uiteindelijk gaat het wel om die relatie met dat ongrijpbare, goddelijke. God laat ons gelukkig niet in het ongewisse. In Christus openbaart hij zijn nabijheid. De Lutheranen zijn gewend dit in de communie – de gemeenschap (!) – te vieren: de *presentia realis* van de Heer, ofwel 'in, met en onder brood en wijn' om met Luther te spreken. Dat heeft iets intiems, zodat er sprake is van lichamelijke nabijheid en vereniging. En daarbij is, denk ik, de uitdrukking 'voor jou' gepast.

U spreekt buitengewoon goed en accentloos Nederlands, maar de achternaam Mielke doet toch Duitse familie vermoeden, en in Duitsland is de aanspraakvorm 'Du' tegenover ouderen en tegenover God gebruikelijk, is het niet? Dat is allebei juist, ja. Ik ben in Duitsland geboren, en ben opgegroeid in Hamburg. Daar woonde ik tot ik 18 jaar was, in een 'cultuur-protestants' gezin. De betrokkenheid bij de kerk was binnen mijn familie niet heel sterk, maar ik was gedoopt en had 'Konfirmation' gedaan. Maar op mijn achttiende wilde ik de wereld in, en ik vertrok. Het wonderlijk is dat ik in Zwolle al bleef steken, want daar leerde ik de wereld inderdaad kennen.

Hoe leerde u daar in zo een provinciehoofdstad de wereld kennen? In Zwolle is een Dominicanen klooster, waar ik mij inschaarde. Ik woonde de getijdendiensten bij, ik kreeg woonruimte tegenover het klooster, en werkte met vier andere jongeren onder dak- en thuislozen. Dat was natuurlijk zeer vormend, en daar beleefde ik ook dat theologische kennis hand in hand kan gaan met het alledaagse leven, wat erg belangrijk is.

U introduceert nu theologie. Ja, ik besloot theologie te gaan studeren. Die lamp ging branden in de leerschool van de Dominicanen; daar gaat het ook om verbinding, verbinding tussen wat je zegt en wat je doet, verbinding van bezinning en rust met activiteit en aanpakken. Voeten op de aarde, en hoofd in de hemel. Op dat pad wilde ik verder gaan.

Aan een Luthers seminarie, of studeerde u aan een rijksuniversiteit? Nee, ik ging in Kampen studeren, en zelfs nog een tijdje aan de PTHU in Groningen, een heel fijne stad. Met die theologische opleiding heb ik verschillende functies kunnen vervullen. Een tijdlang werkte ik als een ‘reizend pastor’ voor de Lutheranen in de verstrooiing van Flevoland. Daar belegde ik kennismakingsavonden en gespreksmomenten. Ik merkte dat het in informele momenten gemakkelijker werd over geloof en kerk te spreken. Ieder heeft wel een ‘eigen lied’ te zingen over zijn of haar geloof, en het was boeiend dat met elkaar te delen en in perspectief te plaatsen.

Kwam u daarna naar Groningen als opvolgster van Susanne Freytag? Nee, het is wat ingewikkelder. Ik werk momenteel ook twee dagen als geestelijk verzorger voor het Isala Ziekenhuis in Zwolle. Het mooie van die functie is dat daar uiteraard een doorsnee van de Nederlandse bevolking opgenomen is, en dat die mensen met hun zeer uiteenlopende levens- en geloofsvragen ook met mij kunnen spreken – en ik met hen. Daar kom ik niet als Luthers pastor, dus niet namens een kerk, maar als medemens die aandacht heeft voor de zieke. Het zijn het geloof en de traditie die mij persoonlijk dragen om dit werk te kunnen doen. En, ik ga in het ziekenhuis ook voor in diensten.

Het is nu dus zo dat u twee banen hebt, in Zwolle en in Groningen. Hoe moet dat met wonen en reizen? Mijn man werkt als scheepstimmerman in Arnhem, en wij zeilen allebei erg graag. Het wonen in Zwolle blijft eigenlijk de beste optie. We wonen dan een uur van ons werk, en als het noodzakelijk is, kan ik bij vrienden in Groningen overnachten.

Ah, bezeilen van zeeën en rivieren! Aan het einde van de intrededienst zong u een zegenbede die uit Guatemala via John Bell – dus Iona – naar Nederland is gekomen, een lied met ‘water-beeldspraak’. Ja, het zingen van de voorganger in de lutherse eredienst is een mooi aspect. Ik vatte die ‘vrede van rivieren en de zeeën’ op als rust, kalmte en vooral: vrijheid. Wij worden gezegend met ‘vrijheid’, vrijheid die je sterk ervaart als je eenmaal zelf het water onderweg bent, op de wateren van de wereld vaart, en je laat dragen. Je kunt dat heel letterlijk nemen, maar ook transponeren naar je levensreis. Dit lied komt dan wel uit de Iona-traditie, maar mijn muzikale belangstelling is breder, en ik voel me ook verantwoordelijk, met de cantor-organist Tymen Jan Bronda, voor het bewaren van de Lutherse liturgische traditie.

Hartelijk dank voor dit gesprek. Ik wens u een heel goede tijd toe in Groningen.

Ite Wierenga

Bouwgeschiedenis van het voormalige Schnitger-orgel rond 1698/99¹

*Victor Timmer schreef dit jaar in opdracht van de Stichting Reconstructie Schnitger-orgel Lutherse kerk Groningen een boekwerk over de geschiedenis van het oude Schnitgerorgel dat in 1699 in de Lutherse kerk verrees, met daarnaast uiteraard ook veel aandacht voor het nieuwe Edskes-orgel, gemaakt naar model van Arp Schnitger: een stijlkopie op de meest getrouwe wijze. Het boekwerk is het mede het resultaat van vele uren onderzoek in het archief van de Lutherse Gemeente Groningen, in het bijzonder dankzij de gegevens welke werden ontleend aan 200 jaren notulenboeken en kerkrekeningen (beide vrijwel compleet). Alleen dat al is bijzonder. Hieronder volgt een fragment uit het boek (dat op 31 oktober zal verschijnen) over de beginjaren van het voormalige orgel en over Arp Schnitger en zijn kerkelijke band met de Lutherse Gemeente aan de Haddingestraat. In het boek wordt ook uitgebreid de kerkmuzikale geschiedenis van het kerkegebouw tussen 1696 en 1896 beschreven. Het boek (groot formaat, met vele facsimile’s en afbeeldingen in kleur) kost **20 euro** en is alvast te bestellen via info@svlk.nl of via ons secretariaat. Hieronder treft u ook enkele foto’s van de opbouw in de kerk.*

Over Arp Schnitger

Arp Schnitger (Schmalenfleth, 1648 - Neuenfelde, 1719) gold al bij zijn leven als de belangrijkste

¹ Startpunt voor het onderzoek naar de orgelgeschiedenis in deze periode (en wat daarop volgde) was het artikel door Bernhard Edskes, ‘Het voormalige Arp Schnitgerorgel (1699) van de Lutherse kerk Groningen’, *Bulletin* 2012/1 van de Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen, 9-15.

orgelmaker van Noord-Duitsland van zijn tijd. Na een opleidingstijd vanaf 1662 als houtbewerker en vanaf 1666 als orgelmaker bij zijn oom Berendt Huess (in Glückstadt), vestigde hij zich na diens overlijden (in 1677) als zelfstandig orgelmaker in Stade (na 1682 in Hamburg) en bracht zijn bedrijf tot grote bloei, niet alleen door de kwaliteit van zijn werk, ook door een uitgekende bedrijfsorganisatie, waardoor op diverse plekken tegelijk gewerkt kon worden. Vanaf circa 1704 liet hij het werk op afstand steeds meer over aan zijn zonen en aan zijn werknemers in diverse 'filialen'. Hij leverde orgels van Portugal tot in Engeland en Rusland. De meeste instrumenten kwamen terecht in Noord-Duitsland en Noord-Nederland. Een deel van deze orgels bleef tot in onze tijd bewaard, waarbij het opmerkelijk is, dat weliswaar de meeste daarvan in Duitsland staan, maar dat in ons land naar verhouding een groot aantal goed gerestaureerde instrumenten staat. Aangezien over Schnitger veel is gepubliceerd, zij men voor meer informatie daarnaar verwezen.

Het nieuw gemaakte balgenhuis, met balgen en echte kloostermoppen.

Orgelmaker Bernhardt Edskes en het eerste tongwerk (Bazuin) dat sprak.

Schnitger in Noord-Nederland

Schnitger maakte in ons land een 'vliegende start' in 1691 met de zeer geslaagde ombouw en vergroting van het orgel in de Martinikerk in de stad Groningen. Daarmee was zijn naam gemaakt en het succes van die operatie leverde hem vele vervolgoopdrachten in de vorm van reparaties, verbouwingen en nieuwbouw(*) op in de provincie Groningen in Delfzijl (1691); Groningen, Pelstergasthuis, 1692; Uithuizermeeden 1692; Groningen, Groningen, Collegium Musicum 1692/93*; Der Aa-kerk 1694 -1697*; Noordbroek 1695-1696*; Middelstum, 1695-1696*; Harkstede*; Nieuw Scheemda*; Noordwolde; Zeerijp (idem); huisorgels in Den Haag en Groningen 1695*; Noordwolde; Groningen, Pepergasthuiskerk 1696-1697; Pieterburen, 1696*; Groningen, Lutherse Kerk 1699*; idem, Academiekerk 1700-1702*; Uithuizen 1700 – 1701*; Harkstede, huisorgel 1702 *; Eenum, 1704*; Godlinze (1704)*. Later was hij ook actief in Friesland in Ferwerd 1704*; Irnsum, 1704; Sneek, Martinikerk 1710-1711*; Leeuwarden, Luth. kerk 1712*, etc. Via zijn vroegere medewerkers en hun navolgers bleef zijn invloed op de orgelbouw nog lang naverken, zowel in Noord-Duitsland als (tot omstreeks 1850) in ons land.

Schnitger en de Lutherse Gemeente Groningen

Orgelmakers hadden indertijd niet altijd een vaste woon- of verblijfplaats. Zeker als het werk voor een langere periode elders was, kon worden gekozen voor een meer of minder tijdelijk verblijf daar. Het vele werk dat Schnitger na het succes in de Martinikerk tot omstreeks 1700 in stad en provincie Groningen moest uitvoeren, maakte het aantrekkelijk om daar ook een tijdelijk domicilie te kiezen. Hij was om die reden dan ook enige tijd kind aan huis in de stad Groningen. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat hij ('Snitzker Orgelm:') als peetvader van de in januari 1697 gedoopte zoon Bartholdt van de houtsnijder Barthold Waldeck in het doopboek van de Lutherse gemeente ingeschreven werd. Schnitger was er zelf ook lidmaat² en hij betaalde in 1696 een bedrag van 15 gulden en 2 stuivers als plaatsgeld in de Lutherse kerk in dat jaar voor zichzelf en zijn knechten. Daartoe behoorde vermoedelijk niet de apart genoemde 'Matteus Orgelm: gesell'³, die in 1695 een eigen zitplaats had in de Lutherse kerk. Opmerkelijk is een ontvangstpost van 3 gulden, 12 stuivers en 4 cent op 14 september 1700: '*Entfangen van Kristeian orgelmaekers knecht doe hij naer hamborg vortrock*'. Deze knecht hoorde duidelijk wel tot de 'stal' van Schnitger. Hebben we hier te maken met de later zeer bekende orgelmaker Christian Vater, die van 1797 – 1702 als knecht bij Schnitger werkte, alvorens zich zelfstandig te maken?⁴ Wat voor de meester gold, gold dus ook hier voor meekomend personeel. Soms kwamen die tijdelijk over uit Hamburg, tot het meeste werk voorbij was, terwijl anderen, zoals in Groningen Jannes Radeker en Rudolph Garrels, bleven 'hangen' voor na- en vervolgwerk namens Schnitger. Uit die 'filialen' konden later zelfstandige werkplaatsen groeien.

De bouw van het Schnitgerorgel in de lutherse kerk

Het is niet waarschijnlijk dat in het oude 'Kirchenhaus' in Groningen ooit een orgel geklonken heeft. In elk geval vond men het toen de (huidige) nieuwe kerk werd gebouwd wenselijk deze wél te voorzien van een orgel, ondanks chronisch geldgebrek. Voor de bouw van dat instrument kon men terecht in eigen kring bij orgelmaker Arp Schnitger, die immers sinds enkele jaren lid was van de gemeente vanwege het feit dat hij door zijn vele werkzaamheden in het Groningerland hier tijdelijk ook zijn domicilie had. Ongetwijfeld zullen zijn kwaliteiten als orgelmaker voorop gestaan hebben, maar de aanschaf was eigenlijk ook alleen mogelijk doordat het instrument in eerste aanleg door Schnitger aan de gemeente werd geschonken. Hierover worden wij geïnformeerd dankzij diens nagelaten geschriften, waaruit de Groninger organist Siwert Meijer (1817-1877) in het muziektijdschrift *Caecilia* van 1852 de volgende notitie in het Nederlands heeft vertaald⁵: '*Anno 1699. In dit jaar heb ik [Arp Schnitger] ook een klein werk, waarin een Prestant 4 vt, met één klavier en eene dubbele balg in de Lutherse Kerk te Groningen gemaakt en het daaraan ten geschenke gegeven. De Kerk heeft mij eindelijk 100 Rth. [250 gulden] gegeven, waarvoor ik nog een sterke borstwerk en 3 balgen aan het werk gemaakt heb.*' Hij ontving dit bedrag op 26 september 1699.⁶ Vermoedelijk in 1697 of 1698 zal Schnitger

² Of hij er enkele jaren eerder ten tijde van de verbouwing van het orgel in de Martinikerk ook al lid was, is niet bekend bij gebrek aan archivalia uit die tijd.

³ De tot nu toe bekende knechten van Schnitger met de naam 'Matthias' komen niet in aanmerking: de dertig jaar later als orgelmaker in Groningen werkzame Mathias Amoor was toen waarschijnlijk nog niet eens geboren, Matthias Hartmann was waarschijnlijk nog te jong en Matthias Dropa was op dat moment al zelfstandig orgelmaker. Mogelijk is 'Matteus' identiek aan 'mr. Matthias Orgelmaeker', die in 1691 werkte aan het Siborgh-orgel in Meeden (meded. Jaap Brouwer, Winsum) en in 1695 aan het vroegere orgel in Uithuizen (de voorganger van het huidige Schnitger-orgel) (bron: Stef Tuinstra, 'Orgelhistorie van de hervormde Dionysiuskerk te Uithuizen', in: Peter van Dijk (red.), *Een pronkjuweel op het Hogeland. Het Arp Schnitger-orgel te Uithuizen*, Zutphen, 2004, 34). In 1695 werkte hij ook aan het nieuwe positief van het Groninger Collegium musicum, een instrument dat in 1692-93 was geleverd door Arp Schnitger (Edskes 1968, 45). Op 12 februari 1696 werd via pastor Brun nog een bedrag van 7 gulden en 10 stuivers ontvangen van 'Mattias orgelmaker', vermoedelijk als bijdrage in de kosten voor de bouw van de nieuwe kerk. Was hij wellicht een vroegere knecht van Jan Helmmaan, die na diens overlijden in 1690 zelfstandig opereerde? Of betekent de aanduiding 'gesell' dat hij zo nu en dan (als tijdelijke lokale kracht) in dienst was van een andere orgelmaker, in dit geval Arp Schnitger?

⁴ Het kan echter ook de minder bekende latere orgelmaker Christian Kreynow zijn geweest, die volgens Fock (1974, 211) waarschijnlijk omstreeks 1700 evenals Christian Vater als gezelschap bij Schnitger werkte.

⁵ Zoals geciteerd bij Edskes 1968, 15.

⁶ GrA, toegang 1461, inv.nr. 198, notities uit 1859 door J.A. Eberwein betreffende de geschiedenis van de lutherse gemeente.

zijn eerste aanbod hebben gedaan. Wellicht vormde de brief ‘op hamborgh’ waarvoor op 11 juni 1695 voor 6 stuivers aan port werd betaald, naast een mogelijk verzoek aan de Hamburger lutheranen om steun voor de bouw van de nieuwe kerk in Groningen tevens de opmaat voor het hernieuwd contact met Schnitger. In elk geval werd op 18 juli 1698 voor 15 stuivers ‘*verteerd met mester Aldert Kistemaeker ende eenige vant Konsestorij dou nie straecken met de kistemaeker van het maeken van t orgel*’. Mogelijk is toen de bouwkundige situatie in de kerk ter sprake gekomen en had Allert Meijer misschien al een globaal frontontwerp voorhanden, al dan niet na reeds gehouden ruggespraak met Schnitger. In elk geval verschenen de eerste onkosten voor de bouw van het orgel eind oktober 1698 in de kerkrekeningen. Het besluit tot uitbreiding met een Borstwerk zal vermoedelijk in het voorjaar van 1699 zijn genomen, gezien een uitgave op 28 maart door de boekhouder van 1 gulden en 5 stuivers voor vertering bij een samenspraak tussen vertegenwoordigers van de gemeente (de predikant, de heren Jordan, Berens en zichzelf) in ‘suudt [sundt?] Jabbieck⁷ met ‘*Monsör Sniecker*’(...) *dou het maecken vant orgel bestedet*’ een dag later gevolgd door ‘een betalinge an ‘mester petter felt’ voor een ‘dagement om het orgel te bestede aan Sniecker’. Ook op 18 mei van dat jaar werd nog een brief naar ‘Sniecker’ gestuurd, terwijl op 3 juni nog 7 stuivers voor een brief naar ‘Sniecker in hamborgh’ werd betaald.

Een bestek bleef helaas niet bewaard, maar uit de door Knock gepubliceerde dispositie⁸ kan worden opgemaakt, dat Schnitger’s orgel een instrument was met twee manualen en zestien registers, namelijk Manuaal (hoofdwerk, negen registers) en Borstwerk met zeven registers. Het is de vraag of het besluit tot de toevoeging van een Borstwerk door Schnitger zo vroeg is genomen dat daar bij het ontwerp van de kas nog rekening mee kon worden gehouden, danwel dat dit lopende het bouwproces plaatsvond, waardoor de kas alsnog moest worden aangepast aan de nieuwe situatie. Vroeger is wel eens geopperd dat Schnitger – omdat hij het instrument in Groningen grotendeels cadeau deed – om de kosten te drukken voor de bouw wellicht afbraakmateriaal van het Martini-orgel zou hebben gebruikt,⁹ maar er zijn daarvoor geen directe aanwijzingen. Maar dan nóg: als Schnitger bestaand materiaal (met name pijpwerk) uit een afgebroken orgel opnieuw gebruikte, dan deed hij dat op basis van onmiskenbare kwaliteit, dus juist uit respect voor wat voorgangers hadden vervaardigd. Hij paste het oudere materiaal in zijn eigen klankconcept in na zorgvuldige bewerking, waardoor het soms feitelijk duurder werd dan het maken van een nieuw register!¹⁰ Latere klachten over de vermeende mindere kwaliteit van het instrument, zullen eerder te wijten zijn aan andere later te noemen oorzaken.

De kas (met vermoedelijk een zesvoets front¹¹) werd vervaardigd door kistemaker Allert Meijer en deze ontving een bedrag van in totaal f 270,-: op 26 september 1699 (tegelijk met de betaling aan Schnitger) een bedrag van 209 gulden ‘weegens de striecktour [structuur, bedoeld wordt de orgelkas]’, en op 14 mei 1700 ‘het Restandt wegens het maeken van de structour’ 61 gulden. Aangezien de balgen *onder* het orgel werden gelegd, moet de orgelkas op een verhoogd deel van de galerij zijn geplaatst, mogelijk heeft daarop betrekking het bedrag van 25 gulden en 10 stuivers voor ‘geleverdt werck in de kerck’ dat Allert Meijer in oktober 1701 nog kreeg uitbetaald.¹² Of in deze bedragen ook kosten voor snijwerk waren inbegrepen, is niet bekend; er bleef daarvan in elk geval geen aparte rekening of betaling bewaard. Gelet op het feit dat Jan de Rijk in 1717 het toen vergrote instrument uitbreider van snijwerk voorzag - meer dan alleen voor de toegevoegde delen - , is het niet ondenkbaar dat er in 1699 uit kostenoverwegingen slechts spaarzaam snijwerk was aangebracht. Wie dat toen vervaardigde is niet bekend: zowel het ‘eigen’ gemeentelid

⁷ Betreft het hier ‘Sint Jabik’ oftewel Sint Jacobiparochie in Friesland en was Schnitger hier in verband met voor ons nog onbekende werkzaamheden aan het daar aanwezige orgel uit 1652?

⁸ N.A. Knock, *Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen welken in de Provincie Friesland, Groningen en Elders aangetroffen worden*, Groningen 1788, 51.

⁹ ‘Het is wat toon aangaat van weinig betekenis. Welligt het slechtste orgel in Groningen. Men zou het bijna wagen te veronderstellen dat dit werk zijn oorsprong heeft van Arp Schnitger, doornit het slechte werk, het welk uit het orgel door hem in die Martinikerk is genomen hieraan te hebben verbruikt.’ (G.H. Broekhuizen Senior, *Orgelbeschrijvingen*, Amsterdam 1986, 325.

¹⁰ Mededeling Bernhardt H. Edskes.

¹¹ Om de grootste pijpen van een Trompet 8 vt te kunnen plaatsen is er volgens Bernhardt Edskes minimaal een kas van deze grootte nodig.

¹² We moeten er hier en elders rekening mee houden dat er een behoorlijke tijd kan zijn verlopen tussen een bepaalde activiteit en het moment dat de daarvoor verschuldigde vergoeding werd betaald.

Barthold Waldeck (hoewel die in het begin van dat jaar overleed) als (daarna?) Jan de Rijk komen in aanmerking.

Wat betreft de bouw komen in de kasboeken vanaf het najaar 1698 naast uitbetalingen van arbeidslonen voor doorgaans 12 stuivers per dag (regelmatige terugkerende namen zijn die van hulpkrachten uit eigen kring zoals Miechel Fellage, Harmen Hiendricks en Kristian Smidt), ook allerlei posten voor betreffende leveranties van hout (balken, 'Eijckenholt' en wagenschot), kalk, zandsteen en 'dove kolen' etc. voor de bouw, of kroezen bier voor de arbeiders. Op 23 april 1699 wordt 9 gulden betaald voor steen en kalk geleverd 'tot het fundament van het orgel'. Om dat deel van de galerij (en daarmee ook de draagconstructie van de kerk als geheel) door het gewicht van het orgel niet onnodig te belasten werd kennelijk halverwege de beide grote pilaren aan de westkant, maar dan verder naar de muur toe een aparte pilaar geplaatst als ondersteuning van de galerijvloer onder het orgel.¹³ Dat valt mede te concluderen uit een notitie in het 'Staatboek van de legersteden' [d.w.z. van de grafplaatsen in de kerk], waarin werd opgemerkt over graf 90 (ongeveer in het midden voor de westmuur van de kerk): '*wegens de suile waarop het orgel rust kan hier niemand meer begraven worden*'.¹⁴ Bijzondere vermelding verdient in 1699 ook een uitgave op 10 mei aan Hiendrick Jans van 4 gulden voor [het ophalen van?] '2 kisten [=kisten] orgelpiepen ende 1 Kast miet de wienntlade volgens qietans van fracht'¹⁵. Deze kisten zullen per schip vanuit de werkplaats van Schnitger in Hamburg naar Groningen zijn getransporteerd. De regelmatige uitgaven voor korven met 'dove kolen' hebben betrekking op het solderen van conducten en orgelpijpen; om transportschade te voorkomen werden de grotere pijpen kennelijk op locatie vervaardigd (uit meegebrachte platen orgelmetaal). Op 15 mei betaalde men 44 stuivers voor 'i slott miet 4 slössels'; dat duidt mogelijk op het kunnen afsluiten van de borstwerkdeuren, dan wel van de de toegang tot het binnenwerk. Om de (plaats van de) organist duidelijk af te scheiden van de kerkgangers vlocht 'de korvemaeker mester nanne' in datzelfde jaar (hem betaald op 11 december) voor 20 gulden een scherm, gemaakt van 40 'votte Dubbelt ries'(dubbele bundels rijshout, meestal wilgetenen; de prijs bedroeg dus 10 stuivers per 'vott'). In 1699 betaalde men verder 1 gulden en 12 stuivers voor een stuk '*Eichenholt tot de plancke daer de musijkant de boeken op legf*'. Ook werd op 3 februari 1700 nog 3 gulden en 8 stuivers betaald aan '*Kriestjan smidt voor 24 knoppen an de apstriecktour ant het orgel*', waarmee ongetwijfeld de registerknoppen zijn bedoeld. Als we uitgaan van de in 1788 aanwezige dispositie, moeten er derhalve naast de Mixtuur nog zeker twee andere twee registers een bas/discantdeling hebben gehad, waaronder in elk geval de Trompet.¹⁶ Het orgel zal gereed zijn gekomen in het najaar van 1799 of misschien begin 1700. Wel werd later nog de wand achter het orgel geschilderd. Op grond van de bouwwijze die Arp Schnitger volgens Bernhardt Edskes toentertijd hanteerde en gezien vergelijkbare instrumenten van zijn hand, is het vrijwel zeker, dat het orgel een manueel-schuifkoppel HW + BW en een aangehangen pedaal bezat. De gebruikelijke manueelomvang van Schnitger was van C tot c''' en de pedaalomvang van C tot d', met of zonder kort octaaf. Hoe daarvan de situatie in de Lutherse kerk in Groningen was, is niet precies bekend, maar volgens Harald Vogel hadden zeker nog tot ongeveer 1700 alle kleine en middelgrote orgels van Schnitger in de provincie Groningen een kort octaaf (zelfs in Uithuizen); dit zal dus vermoedelijk in Groninger lutherse kerk ook het geval zijn geweest.¹⁷ De dispositie van Hoofd- en Borstwerk, die waarschijnlijk niet veel heeft afgeweken van de oudst bewaarde beschrijving

¹³ Iets dergelijk gebeurde ook in de in 1774/75 nieuwgebouwde lutherse kerk in Leeuwarden. Daar werden tijdens de bouw nog allerlei veranderingen aangebracht en ook een (nog steeds aanwezige) extra pilaar onder de orgelgalerij geplaatst, aangezien het uit de vorige kerk meegenomen Schnitgerorgel werd verbouwd en daarmee in gewicht verzwaaard (zie bijvoorbeeld Nico P. Pellenbarg, 'De lutherse kerken in Fryslân', *Alde Fryske Tsjerken* 16 (juni 2017), 4 (met afbeelding).

¹⁴ Vgl. G.J. van den Berg, 128 (tekst) en 131 (plattegrond). Gezien deze plattegrond zal de pilaar waarschijnlijk op de grens van de legersteden 90 en 91 bestaan hebben.

¹⁵ Wellicht betreft het hier de windlade en pijpwerk van het Borstwerk. Schnitger zal die van het Hoofdwerk direct hebben meegenomen bij zijn komst naar Groningen toen hij met bouw van het orgel zou beginnen.

¹⁶ Dit register was in elk geval tot de wijzigingen in 1849-1852 nog gedeeld. Mogelijk gold dat ook voor de in 1788 genoemde Vox Humana.

¹⁷ Harald Vogel, 'Het orgel te Anloo en de Noord-Duitse en Nederlandse orgelkunst in de 17^e en 18^e eeuw', in: Ed Panman, Henk van Eeken en Harald Vogel, *Opus Magnum in de Magnuskerk te Anloo*, Anloo 2002, 47 en 48.

daarvan (Knock, 1788) was - mede gelet op de eerder vermelde gegevens, zoals die van het aantal registerknoppen - vermoedelijk aldus:¹⁸

<i>Manuaal</i> (HW)		<i>Borstwerk</i> (BW)	
1. Prestant	4 vt	1. Gedekt	8 vt
2. Holpijp	8 vt	2. Blokfluit	4 vt
3. Sifflet ¹⁹	4 vt	3. Octaaf	2 vt
4. Octaaf	2 vt	4. Woudfluit	2 vt
5. Nasat	3 vt	5. Quint	1 ½ vt
6. Mixtuur	b/d	6. Scherp	
7. Sesquialter		7. Kromhoorn	8 vt
8. Trompet	8 vt b/d		
9. Vox Humana	8 vt [b/d?]		

Verder: een tremulant, twee afsluiters,[ventil?], [calcant?], 3 spaanbalgen.

Het orgel zal een toonhoogte hebben gehad van bijna een hele toon boven 415 Hz (de zogenaamde 'koortoon'²⁰) en was wellicht voorzien van een middentoonstemming. Welke variant daarvan is niet bekend, Schnitger was daarin heel flexibel, afhankelijk van wat de opdrachtgever wenste of waar ter plaatse behoefte aan was. De dispositie van het Hoofdwerk laat zich redelijk vergelijken met die van het enige jaren later gebouwde Schnitgerorgel in de Lutherse kerk in Leeuwarden, dat ook een viervoets front bezat (maar zonder middentoren) en waarvan het Hoofdwerk 10 registers telde. Er ontbrak daar echter een Borstwerk, wel was een Pedaal met 5 stemmen aanwezig, mogelijk in 1708 door Jannes Radeker geplaatst.²¹

Victor Timmer

Victor Timmer (Assen 1945) ontwikkelde zich, na zijn studie sociale geografie aan de RU Groningen, naast een functie als docent in het voortgezet onderwijs vanaf 1969 sinds ongeveer 1977 ook geleidelijk als onderzoeker op orgelbouw historisch terrein. Tevens was hij een aantal jaren actief als orgeladviseur, vooral in de jaren negentig van de vorige eeuw. Talrijke publicaties van zijn hand verschenen in tijdschriften in binnen-en buitenland. Daarnaast werkte hij mee aan de inventarisatie van het complete orgelbezit in de provincie Groningen, de encyclopedie Het Historische Orgel in Nederland en de Nieuwe Groninger Encyclopedie. Samen met dr. A.A.M.J. (Ton) van Eck onderzocht hij ook het oeuvre van de 19e eeuwse orgelmakers Adema (Leeuwarden/ Amsterdam) en daaraan gelieerde onderwerpen. Samen redigeerden en publiceerden zij in 1985 de eerste uitgave van 'L'Orgue à Tuyaux', een lijvig manuscript uit 1923 van de Nederlands-Franse orgelmaker Pierre (Piet) Veerkamp, vele jaren medewerker van de bekende Franse orgelmakers Cavaillé-Coll en Mutin.

¹⁸ N.A. Knock, *Dispositien der merkwaardigste Kerk-Orgelen, welke in de Provincie Friesland, Groningen en Elders worden aangetroffen*, Groningen 1788, 51. Ongetwijfeld heeft Knock, die onder andere in Groningen rechten studeerde, er promoveerde en er ook muzikaal actief was, deze dispositie uit eigen waarneming genoteerd.

¹⁹ Vermoedelijk is de registernaam verkeerd gelezen en betrof het een Spitsfluit.

²⁰ Conform Schnitger's toonhoogte in onder andere het door hem verbouwde orgel in de Pelstergasthuiskerk in Groningen (1693 en 1712) en zijn eigen orgel in Eenum (1704).

²¹ A.H. Vlagsma, *De Friese orgels*, 69 en 163.

De klaviatuur en het wellenbord van het Borstwerk.

Een impressie van de structuur van de orgelkas.

De zon schijnt door het glas-in-loodraam op het orgel.

Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen heeft als doel de ondersteuning van het in stand houden van het lutherse gebouwencomplex aan de Haddingestraat 23 te Groningen. Donateurs die minimaal € 15,- of meer per jaar bijdragen, ontvangen dit bulletin gratis.

Losse nummers zijn verkrijgbaar voor € 1,50.

Aanmeldingen als donateur zenden aan:

Stichting Vrienden Lutherse Kerk Groningen
secretariaat: Haddingestraat 21
9711 KB GRONINGEN

bank: NL18INGB0002808331

KvK: 41011792

website: www.svlk.nl

e-mail: info@svlk.nl

Colofon

Redactie:

Tymen Jan Bronda

Ite Wierenga

Voorpagina: Foto van ornamentiek en frontpijpen (nog zonder vergulde labia) nieuwe Edskes/Schnitger-orgel.

Uitgave van de SVLK te Groningen

© 2017 SVLK Groningen

